ԳԱՓՐԻՆԴԱՇՎԻԼԻ ԽԱԹՈՒՆԱ*

ԱԹՈՍԻ ՃԱՌԸՆՏՐՈՒՄ ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ «ԳԵՈՐԳ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությունը ասացեալ Երանելի Բարսեղի» այդ վերնագրով վրացերեն երկը վրաց ձեռագրերում պահպանված է միայն մի օրինակով: Բնագիրը պահպանված է Աթոսի լեռան Իվերոնի վանքի վրացերեն ձեռագրերի հավաքածուի N 8 ձեռագրում:

Ath. 8, կամ գիտական շրջանակներում «Աթոսի ճառընտիր» անվամբ հայտնի ձեռագիրը, հանդիսանում է X դարի վարքագրական երկերի ժողովածու: Ձեռագիրը վաղուց է դարձել հետազոտողների հետաքրքրության առարկան: Սկզբում Ն. Մառը հատուկ ուշադրություն է դարձրել և նշել, որ ժողովածուի մեջ այլ երկերի հետ մեկտեղ պահպանվել են հայերենից վրացերեն թարգմանված վարքագրական հուշարձաններ¹: Այդ է վկայում ձեռագրում պահպանված ժամանակակից, այսինքն, X դարի հիշատակարանը՝ *„յեղ [წამებ]ანი სომხ[ური]გან თარგმნილ არიან“ [այս վկայաբանությունները հայերենից են թարգմանված]*: Այդ հիշատակարանը երկաթագիր է, գրած է 349r-րդ էջում և սահմանում է երկերի մի խումբ: Դժբախտաբար, այսօր անհնարին է այդ հիշատակարանը կարդալ լուսանկարում, «Աթոսի ճառընտիր» նկարագրողները հիշատակարանի բնագիրը վերականգնել են Ն. Մառի նկարագրության համաձայն: Ath. 8 ձեռագրում պահպանված հայերենից վրացերեն թարգմանված երկերի մեծ մասը արդեն հրատարակել է Ի. Աբուլաձեն իր՝ «Վրաց-հայ գրական հարաբերությունները IX-X դարերում»² աշխատության մեջ:

* Վրաստանի Ձեռագրերի ազգային կենտրոնի գիտաշխատող:

¹ Март Н., Из поездки на Афон, Журналъ Министерства народного просвещения, 1899, март, стр. 1-24.

² ილ. აბულაძე, ქართულ-სომხური ლიტერატურული ურთიერთობები IX-X საუკუნეებში, თბილისი, 1944.

«Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությունը» հետաքրքիր է այն առումով, որ նա միակն է, որը, ի տարբերություն այդ ժողովածուի մեջ եղած այլ երկերից, հատուկ ուսումնասիրված չէ: Ն. Մառը, Ռ. Բլեյկը, Ալ. Խախանաշվիլին «Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությունը» քննարկում էին որպես Աթոսի ժողովածուի բաղկացուցիչ մասը և այլ երկերի նման այդ բնագիրը հայերենից թարգմանված էին համարում³:

«Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությունը» գտնվում է ժողովածուի 351r-354v էջերում: Դրա նախորդ և հաջորդ երկերը հայ սրբերի նահատակություններն են («Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությանը» նախորդում է «Պատմություն վկայաբանության Սուրբ Օսիկի և նրա ընկերների» „სიტყუანი წამებისათვის წმიდისა ოსიკისი და მოყვასთა მისთაჲ“, և հաջորդում «Վկայաբանություն Հայոց արքեպիսկոպոս Սուրբ Ներսեսի և Խաղիսի եպիսկոպոսի ու նրա աշակերտի» „წამებაჲ წმიდისა ნერსე მთავარ ეპისკოპოსისა სომხეთისაჲ და ხადისი ეპისკოპოსისაჲ მოწაფისა მისისაჲ“): Ըստ Ն. Մառի, «Սուրբ Գեորգի վկայաբանությունը» հայերենից էր թարգմանված, քանի որ այդ բնագիրը տեղադրված էր հայ սրբերի վկայաբանությունների միջև: Թեև Իլ. Աբովյանն նշել է, որ Ն. Մառը այդ վկայաբանության համապատասխան հայկական բնագիրը չի նշել և չի անվանել⁴:

«Զորավարը» հայկական տերմին է և վրացերեն նշանակում է „მხედართმთავარი“ [Զորագլուխ]: Այդ տերմինը հետագայում հանդիպում է վրաց գրականության մեջ «...այնտեղ նրանց մոտ եկավ Արևելքի Զորավարը՝ Գրիգոլ Բակուրիանի որդին» [„მუნ მოვიდა წინამე მათსა ზორავარი აღმოსავალისაჲ გრიგოლ ბაკურიანის ძე...“⁵]:

Ուշագրավ է այն, որ հին հայ գրականության մեջ Գեորգ Զորավարի անունով հայտնի է միայն Սուրբ Գևորգի վկայաբանությունը:

³ Marr N., D'après le manuscrit du couvent Iviron du Mont Athos, *Patrologia Orientalis*, t. XIX - fascicule 5, *Le Synaxaire géorgien, Rédaction arcienne de l'union arméno-géorgienne*, 1926; Blake R., *Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d'Iviron au mont Athos*, *Patrologia syriaca, Revue de l'orient chrétien*, 1932; Материалы по грузинской агиологии. По рукописям X века. С предисловием издал А. Хаханов, Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных языков, 1910, вып. XXXI.

⁴ ԾԼ. շԽԼԱԺԵ, ԴԱՏԱԽ. ՆԱՄՐՈԺԻ, ԳՅ. 019.

⁵ ԺԱՐՏԼՈՏԻ ՇԽՈՅՐԵԺԱ, ՏԺԻԼՈՏԻ, 2008, ԳՅ. 301.

բնագիրը Սուրբ Գևորգի վկայաբանության մեկ այլ խմբագրություն է, որը տարբերվում է ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ ոճով:

Նման եզրակացություն անելուց հետո, մնում էր ևս մեկ հանգուցային հարց, որը խորացնում էր մեր հետաքրքրությունը «Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանության» նկատմամբ: Ինչպես սկզբում նշեցինք, երկի հեղինակ է համարվում Բարսեղ Մեծը՝ «Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանությունը ասացեալ Երանելի Բարսեղի...»: Եթե Բարսեղը եղել է երկի իսկական հեղինակը, ապա սպասելի էր, որ այդ երկը պետք է լիներ «Ճառ»: Իրոք, Կեղծ-Բարսեղի՝ Սուրբ Գևորգի Ճառը գոյություն ունի, և այդ ճառը պահպանված է Ath. 79 ձեռագրում, որն իր՝ «Սուրբ Գևորգը հին վրաց գրականության մեջ»⁸ աշխատության մեջ է ներառել Էնրիկո Գաբիճաշվիլին: Բնագիրը Մեծ Բարսեղի՝ Սուրբ Գևորգի Ճառի հետ համեմատելիս պարզ դարձավ, որ դրանք իրար հետ կապ չունեն: Արդյո՞ք Մեծ Բարսեղը հանդիսացել է այդ երկի հեղինակը:

Նշենք, որ մեր ձեռքի տակ եղած բնագրում տեղանուններ և անձնանուններ չկան: Միակ հատուկ անունը՝ Ավետարանի Կոռնելիոս հարյուրապետինն է: Այդ Սուրբն իրեն համարում էր այդ հարյուրապետի աշակերտը: Այդ անձնանունը օգնեց մեզ **Thesaurus Linguae Graecae** ծրագրի միջոցով գտնել մի բնագիր, որը շատ ընդհանրություններ ունի վերոհիշյալ վկայաբանության հետ: Այդ բնագիրն է Մեծ Բարսեղի՝ բարոյական ճառերի մեջ պահպանված Սուրբ Գորդիոսի նահատակության XVIII ճառը: Այդ նահատակության հունարեն և լատիներեն բնագրերը հրատարակված են PG 31 հատորում⁹:

«Գորդիոսի նահատակությունը» բավականաչափ հայտնի էր հույն և հայ գրականության մեջ: Հույն, հայ և վրաց եղեկեցական տոմարներում նրա հիշատակության օրն է հունվարի 3-ը: Գորդիոսը կեսարացի հարյուրապետ էր, որը նահատակվեց հռոմեական կայսր Լիկինիոսի օրոք: Բարսեղ Մեծը նրան ճառ է նվիրել: Միջնադարյան վրաց գրականությունը չի ճանաչում «Սուրբ Գորդիոսի նահատակության» վրացերեն թարգմանությունը: Նինո Քաջայիան իր՝ «Բարսեղ Կեսարացու երկերի հին վրացերեն թարգմանությունները» աշխատու-

⁸ Ե. Գաբոժաճյան, Դասաբ. Նաթրոմ, ԹԽԸԸԸԸԸ, 1991.

⁹ Patrologiae Graecae, tomus 31, 1977, pp. 490-507.

թյան մեջ անդրադառնում է այս աշխատությանը և նշում, որ էքվիմեն Աթոնացին թարգմանել է Բարսեղ Կեսարացու «Իթիկան» առանց երեք ճառի՝ Վարլամի նահատակություն, Գորդիոսի նահատակություն և Յաղագս երիտասարդաց¹⁰: Այսինքն, Գորդիոսի ճառի վրացերեն թարգմանությունը անձանոթ էր հեղինակին:

Գոյություն ունի նաև Սուրբ Գորդիոսի ճառի հայերեն թարգմանությունը: Նշված հայերեն ճառը հունարենից բառացի թարգմանություն է: Ինչ վերաբերում է վրացերեն թարգմանության հետ հունական և հայկական բնագրերի համեմատությանը, ապա վրացերեն տարբերակը ունի որոշ առանձնահատկություններ: Տարբեր հատվածներում վրացերեն բնագիրը հետևում է հունարեն և, համապատասխանաբար, հայերեն բնագրերին: Հունարեն և հայերեն նահատակությունները բաղկացած են 8 գլխից, իսկ վրացերեն թարգմանությունը սկսվում է չորրորդ գլխից (պակաս է ճառի սկզբնական մասը): Բնագրերը համեմատելիս պարզվեց, որ վրացերեն թարգմանությունը երբեմն ամբողջովին, երբեմն մասամբ է հետևում հունարեն և հայերեն բնագրերին (տարբերվող տեղերն ընդգծված են):

PG 31	Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք Պահոց	Ath. 8
Ἐπεὶ δὲ δὴ τῶν κηρύκων σιωπῇ τῷ δῆμῳ ὑπεσημάνθη, ἐκοιμήθησαν μὲν αὐτοί, κατεσιγάσθησαν δὲ ὄργανα πολυαρμόνια· <u>ἦκούετο Γόρδιος,</u> <u>ἐθwearεῖτο Γόρδιος</u> .	Եւ իբրև ի ձեռն քարոզացն լուրիս բազմութեանն նշանակեցաւ, դադարեցին փողք, լռեաց քնար բազմայարմար, <u>լուեսլ քինէր Գորդիոս,</u> <u>լեսեսլ Գորդիոս:</u>	და ქადაგი ჳმობდა, რ(აბთ)ა დადუმებდა იყოს ყოვლისა ერისაჲ და დააცხრო საყვრი და დაადუმეს ქნარი მრავალფერად განგებული.

¹⁰ 5. ქაჯაია, ზასილი კესარიელის თხზულებების ძველი ქართული თარგმანები, თბილისი, 1992.

<p>Ἦς δὲ εἶπε τὴν πατρίδα, τὸ γένος, τὸ εἶδος τοῦ ἀνθρώπου ἐν ᾧ ἦν, τὴν αἰτία τῆς φυγῆς, τὴν ἐπανοδόν, <u>ὅτι Πάρεμι, ἔργῳ καὶ τὴν τῶν ὑμετέρων προσταγμάτων καταφρόνησιν</u>, καὶ τὴν εἰς Θεόν, ἐφ' ᾧ ἠλπισα, πίστιν ἐπιδειξόμενος· καὶ γὰρ ἤκουσά σε, φησί, πολλῶν διαφέρειν τῇ ἀγριότητι· ὥς οἷν ἐπιτῆδεῖόν μοι τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς τὸ πληρωθῆναι μου τὴν ἐπιθυμίαν ἐξελεξάμην.</p>	<p>Իբրեւ ասաց զգաւառն, զազգն, զտեսակն արժանաւորութեանն, յորում էրն, զպատճառս փախստեանն, <u>գվերսփին գայն. թէ՛ մերձեմ գործով եւ զնոցա հրամանացն քամահանս</u>, եւ յԱստուած, յոր յուսացաւ զհաւատն ցոյցեալ:</p>	<p>Խոլո ման աւրցա յւրցանա տէսի զա նադեսաւի տէսի, ռամետի ջերագիւտագանի ոյո զա միջիւծիցա սիցլոլոլոսի տէսիսաձ աւրցա մադ զՅոտար ցարձաթոյձա մոտիտ զա ջիցիձա սախիլացես մես զա ջիւրագն-յո Զրմանցձա ոյո <u>մտաջրոսիս</u> միս զա սասուցձա տէսի զմրտիսամիմարտի աւրցա մաս զա <u>սիմեթոյց</u> սարճմիւրոցիցիս միս տէսիսաձ յտեռա մաս.</p>
<p>Ἐκενώθη τῶν οἰκητόρων ἡ πόλις, ὥσπερ τινὸς ῥέυματος, <u>τοῦ πληθύνους ἀνθρώπου ἐπὶ τὸν τόπον τοῦτον μετὰ ῥύεντος. Οὐ γυνή κατεδέξατο τῆς θέας ἀπολειφθῆναι, οὐκ ἀνὴρ ἀφάνης ἢ ἐπίσημος.</u></p>	<p>Թափեցաւ ի բնակաց քաղաքս, <u>որպէս իրիք հոսման, բազմութեան միանգամայն ի տեղիս յայս հոսեալք: Ո՛չ կին հաւանեալ լինէր ի տեսմանէն ի բաց կալ. ո՛չ այր երևելի և կամ աննշանաւոր:</u></p>	<p>Խոլո յալալի ոյո զաճարիլլաձ միջձրտագան միստա <u>զա սիմրազլլի ոյո մամտա զա զդաձաձ սրծիտ միոյինլես ձձցիլլես մես</u>.</p>
<p>Ἐξέλειπον τὰς φυλακὰς τῶν οἰκῶν οἱ φύλακες· ἀκλειστα μέν ἦν τῶν ἐμπορέων τὰ ἐργαστήρια· διέρριπτο δὲ κατὰ τὴν ἀγορὰν τὰ ὦνια· μία δὲ πάντων φυλακὴ καὶ ἀσφάλεια, τὸ πάντας ὁμοίως ὑπεξελθεῖν, καὶ μηδὲ κακοῦργον ἐναπομεῖναι τῇ πόλει. <u>Κατέλειπον</u></p>	<p>Թողին զբանդս իւրեանց բանդապահքն, առանց փակելոյ էին վաճառականացն գործարանք, ընկեցեալ լինէր ի հրապարակս վաճառք: <u>Մի ամենեցուն պահպանութիւն և ամրութիւն՝ զամենեսեան նմանաբար ելանել և ոչ չարագործ որ ի բաց է մնալ ի քա-</u></p>	<p>զաւրլլեցնլես սաչրոծիլլեմի միցլլտանի տէնիւր զաճրմալլցիս զա զաչարտա սաչաչրոմի տէսնի յըղլլեղլլես-յցնլես յըրաչարաչեսա ջիլլաձ <u>զա զլոլլոցես զա չրա զարճա միցլլլի մես ջիլլա.</u></p>

<u>δουλοι δεσποτῶν θεραπειας· καὶ ὅσον ξένον τοῦ δήμου, καὶ ὅσον ἐγγώριον, ᾧδε παρῆν πρὸς τὸν ἄνδρα.</u>	<u>ηωρξυ:</u>	
--	---------------	--

Այսպիսով, բնագրերի համեմատությունից պարզ դարձավ, որ գործ ունենք Բարսեղ Կեսարացու ճառի յուրահատուկ թարգմանության կամ խմբագրության հետ: Այդ հարցի լուծմանը նպաստեց Ալգերյանի հրատարակած «Գորդիոսի նահատակության» հայերեն թարգմանությունը¹¹: Հարկ է նշել, որ Ավգերյանի հրատարակած Գորդիոսի նահատակությունը խմբագրությամբ տարբերվում է հունարեն ու հայերեն ճառերից և «Սուրբ Գեորգ Զորավարի վկայաբանության» վրացերեն բնագրից: Ավգերյանի հրատարակած աշխատանքի ծանոթությունների համաձայն, գոյություն ուներ Սուրբ Գորդիոսի վկայաբանության ևս մեկ համառոտ հայերեն թարգմանություն, որը պահպանված էր հայ Ճառընտրի մեջ: Ծանոթությունների հեղինակը նշում է նաև, որ Ճառընտրի այդ թարգմանության մեջ արտագրողը Գորդիոսի փոխարեն սխալմամբ գրել է Գեորգեոս այնպես, ինչպես օրինակ *կապարքի* փոխարեն *կապանք*: Հայոց լեզվի «դ» և «գ» տառերը գրությամբ նման են և այդ պատճառով հնարավոր է տարընթերցում՝ Գորդիոս – Գեորգեոս: Ավգերյանը հաղորդում է այդ հայերեն համառոտ «վկայաբանության» սկզբնական նախադասությունները: Վրացերեն թարգմանությունը հետևում է հենց այդ համառոտ խմբագրությանը:

Համառոտ հայերեն թարգմանությունը	Ath. 8
Յայնժամ արին այն և մեծն ոգով և մեծն իմաստությամբ ի վերուստ՝ ի լերանցն իջանէր՝ ի տեսարան...	მას ჟამსა წმიდამან გეორგი, მკ[ნე]მან] და სავსემან სიქუელითა და სრულმან სიბრძნითა, გარდამოჴდა მთით და მოიხილა სახილავსა მას...
կոչեա՛ զօրականս, ո՞ր կապարքն, ո՞ր քուրք, ի վերա անուոցն արկեսցի,	... მოუწოდონ მსახურთა და განმზადნენ საკრველნი და

¹¹ Լիակատար Վարք և վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին Տօնացոյցի Եկեղեցոյ Հայաստանեաց: Ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Ալգերեան: Հ. Ա. Ի Վենետիկ, 1810, էջ 423-446:

ի վերա փայտին տանջեսցի, բերցին տանջանք, գագանք, հուր, սուր, խաչ, վիհ, պատրաստեցին այլքն...	սափանջվելնի և Զրմանա շրմիտջալսա Չեդա Դաքրձա [միսի]. և մշնքլեսցե ցանմձադնես տիտոֆերնի սափանջվելնի և մշեցնի և մելի ալմարտես և մախլի և մտխրեմլի ցանմձադես...
Զի՞ հեղգայք ասէր. զի՞ դադարեցէք, զգեսցին մարմինքս, խորտակեսցին անդամք...	Րաճսա օղեմ խարտ և րաճսա սժրօղեմ: Դաքրենիտ շօրցնի Դեմնի և Մեմլսրենիտ ասօնի Դեմնի...
Լուսալ զխոստմունսն՝ երանելոյն, ծիծաղեցաւ զնորա անմտութիւն, եթէ զի՞նչ կարծես արքայութեան երկնից արժանիս տալ:	... րաշմս Եսմօճա րա՛ Մմիճասա մաս ալնատէլեմի, Եցինօճա մաս և Յրէլա: „Րա՛ մօմցե մե Լիրսի սասլաֆեղեղիս ցատաճս?“
Եւ յայնժամ անըմբերելի սրտմութեամբ զսուրն մերկացուցեալ՝ զգորականն մերձ կացուցանէր, և ձեռամբ և լեզուաւ պիղծ ըսպանողացն մահու դատապարտելի զերանելին: Փոփոխեցաւ ամենայն տեսարանն՝ ի տեղիս յայս.	մաճն ցլլօլիսլհրօմիտա ալիցսօ մտաշարի օղի և Զրմանա ցանմարցլաճ նեղարիսա՛ միս և շրմանա, րաճտա Մշլարալեղեմիտ աղինեմճեմ մաս և մօղիճես ցօղեղնի սախիլալսա մաս...
Զայսուսիկ ասացեալ՝ և յինքեան զօրինակն խաչին շուրջ գրեալ, երթայր առ վերն, ոչինչ փոփոխեալ զգոյնն, և ոչ այլայլեալ զերեսացն ինչ զուրթութիւն.	և Եսեղիտարիտա Տիլլցլտա ասլալեղեմճա մատ և տշտ յլարիտա ցարե-Մեիլլաճա տաղի տշտի և միլլարտա սափանջվելտա մատ և արա Մեիլլալա ֆերի Յիրիսա միսիսա սխալա ֆերալ.

Այսպիսով, վրացերեն և հայերեն բնագրերն իրար նման են: Ինչ վերաբերում է վրացերեն թարգմանության բնագրին, պետք է նշենք, որ վրացերեն բնագրում սուր սինտաքսային կամ բառային արմենիզմներ չեն հայտնաբերվել, թեև հանդիպում ենք այն ժամանակվա վրացերենի և հայերենի ընդհանուր բառապաշարին: Շարահյուսական կառուցվածքը երբեմն խախտվում է: Հաճախ բայը բացակայում է, իսկ նախադասությունները առանց բայի սովորական են ինչպես հին հայերենի, այնպես էլ հին հունարենի համար: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ ներկայում մեզ ծանոթ չէ Բարսեղ Կեսարացու ճառի համառոտ հունարեն տարբերակը, որը, համառոտ հայերեն խմբա-

գրության նման, շատ ընդհանրություններ կունենար Սուրբ Գորգիոսի վկայաբանության վրացերեն բնագրի հետ, և մեծ հավանականությամբ կարող ենք ենթադրել, որ վրացերեն տեքստը հենց հայկական համառոտ բնագրից է թարգմանվել:

GAPRINDASHVILI KHATUNA

THE “MARTYRDOM OF GEORGE ZORAVAR” PRESERVED IN THE HOMILIARY OF ATHOS (Ivir. geo - 8)

The “Martyrdom of George Zoravar narrated by Basil” has reached to our days by only one copy of the manuscript. The work is preserved in the manuscript #8 (351r-354v) in Ivron monastery collection on Mount Athos.

Georgian church does not know any saint with the name of George Zoravar, while in Armenian Synaxarions George Zoravar and St. George (5th c.) is the same person. For the identification of Saint George Zoravar we have compared the text of “Martyrdom of George Zoravar narrated by Basil” preserved in the manuscript Ath.8 with other texts of “Martyrdom of St. George” in both Georgian and Armenian literature. So, we have defined the common and distinctive marks among these works. The result showed us that the text of “Martyrdom of George Zoravar” and texts of “Martyrdom of St. George” are quite different from each other.

We have also compared the “Martyrdom of George Zoravar narrated by Basil” preserved in the manuscript Ath.8 with the work of Basil the Great (4th c.) “The Martyrdom of Saint Gordios” kept at **Thesaurus Linguae Graecae**, because of some similarities between these two texts. It turned out, that we were not working with the Martyrdom of St. George, but of St. Gordios. The Georgian translation of the work “The Martyrdom of Gordios”, which was not familiar to the scholars until today, sometimes follows to the Greek and Armenian translated versions. Besides this, there is another translation of the work “The Martyrdom of Gordios” which is absolutely different from Greek, Armenian and Georgian texts. The Georgian translation of “The Martyrdom of Gordios” totally follows to the Armenian version which is mentioned in the edition of the Armenian translation.

We do not have any short Greek version of Homily by Basil the Great like Armenian one that would have been similar to the Georgian translation of the work “The Martyrdom of Gordios”. We suppose that the Georgian text was translated from the Armenian one.